

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.9.01+343.35

doi: <https://doi.org/10.33270/03192502.7>

Вознюк А. А. – доктор юридичних наук, доцент, завідувач наукової лабораторії з проблем протидії злочинності навчально-наукового інституту № 1 Національної академії внутрішніх справ, м. Київ
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3352-5626>

Психологічні теорії пояснення корупції

Метою статті є дослідження потенційних можливостей різних психологічних теорій у поясненні корупційної поведінки для подальшого використання отриманих результатів під час розробки тактики і стратегії протидії корупції. **Методологію дослідження** становить комплекс наукових методів, а саме: термінологічний, системно-структурний, формально-логічний, порівняльно-правовий. Теоретичним підґрунтям дослідження є праці іноземних учених, у яких висвітлено окремі теорії та концепції інтерпретації психологічних основ корупційної поведінки та заходів протидії їй. **Наукова новизна** статті полягає в тому, що в ній систематизовано та проаналізовано переваги, недоліки та потенційні можливості окремих сучасних теорій і концепцій, що пояснюють корупційну поведінку, та сформульовано пропозиції щодо необхідності формування комплексної теорії, здатної охопити різні детермінанти, які провокують це негативне соціальне явище. За результатами здійсненого дослідження сформульовано **висновки** щодо: 1) існування вчень (теорій, концепцій) інтерпретації психологічних основ корупційної поведінки та заходів протидії їй (теорії психічної залежності від неправомірної вигоди (хабароманії), теорії зручності, символічного інтеракціонізму, когнітивної психології, теорії кореляції корупції та довіри, теорії «принципала-агента», теорії «колективних дій», теорії інституційної множинності, теорії морального розкладу; 2) недоліків сучасних підходів до пояснення корупції за допомогою психології (їх односторонній характер: кожен дослідник обґрунтовує переважно одну теорію та заперечує другу або будь-яку іншу); 3) необхідності поєднання елементів різних учень, що пояснюють корупційну поведінку, і створення теорії, спроможної найбільш оптимально та повно пояснити корупцію з психологічної позиції.

Ключові слова: корупція; психологічна теорія; когнітивна психологія; соціальна психологія; психологічний механізм корупції; хабарництво; символічний інтеракціонізм; інституційна множинність; протидія корупції.

Вступ

Вияви корупції мають різний ступінь негативного впливу на суспільство. Якщо корупція серед службових осіб, які мають відповідальне й особливо відповідальне становище, та інших представників політичної еліти держави руйнує економічний та політичний розвиток суспільства, то «дрібна» корупція (наприклад, надання незначних коштів для одержання швидшого доступу до державних послуг) є менш згубною для суспільства, хоча саме з неї зароджується корупція в глобальних масштабах. Варто погодитися з тим, що коли корупція стає нормою – її наслідки калічать. Широко розповсюджена корупція унеможливорює встановлення та підтримання міжнародно прийнятих правил гри, є однією з головних причин того, що найменш розвинені частини нашої планети залишаються такими (Klitgaard, 1998). Корупція збільшує операційні витрати, знижує інвестиційні стимули та, зрештою, призводить до зниження економічного росту (Seligson, 2002), суспільної довіри, обумовлює менш продуктивну соціальну та політичну економіку й призводить до великої нерівності (Rothstein, 2011), є одним з найбільш серйозних факторів, які підривають якість державного управління (Nathanson, 2013). Високий рівень корупції та низький рівень державного

управління, які ми спостерігаємо в більшості сучасних країн, руйнує добробут суспільства, здоров'я і задоволеність життям і, звичайно, суспільну довіру (Rothstein, 2013).

Безрезультативні заходи з протидії корупції можуть мати подальший негативний розголос та серйозні наслідки як зовні, шляхом заморожування або відведення донорського фінансування, так і всередині країни, шляхом скорочення доступності державних коштів та підриву довіри до урядів і державних установ (Hawthorne, & Magu, 2018).

У зв'язку з цим важливими є дослідження проблем протидії корупції, які мають міждисциплінарний характер, що обумовлює необхідність для їх розв'язання використання знань з різних наук, зокрема з психології. Адже частково прорахунки у протидії корупції обумовлені недостатніми знаннями психологічних теорій, що пояснюють корупційну поведінку.

У психології проблемам корупції приділялася незначна увага, на що неодноразово вказували вчені (Zaloznaya, 2014; Agbo, & Iwundu, 2016; Rabl, 2019; Kazmirenko, & Kudermyna, 2018). Мізерність наукових праць із психології, присвячених такій важливій темі, як корупція, вражає, зважаючи на існування у психології теоретичних моделей, які є цікавою відправною

точкою для розуміння цього негативного явища (Julián, & Bonavía, 2017).

Психологічні аспекти розуміння сутності корупції та особливостей протидії їй досліджували такі вчені, як: Т. Бонавія, Р. Гаріфулін, П. Готшальк, К. Дюпюї, М. Залозна, Л. Казміренко, Р. Клітгаард, О. Кудерміна, Х. Маркетт, Д. Михайленко, С. Несет, К. Пайфер, Т. Рабл, Б. Ротштайн, Р.-М. Хуліан та ін.

Більшість зазначених вчених є прихильниками переважно якоїсь однієї теорії, що пояснює корупційну поведінку. Однак такі однобічні підходи не дають цілісного уявлення про психологічні основи корупційної поведінки.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є дослідження потенційних можливостей різних психологічних теорій у поясненні корупційної поведінки для подальшого використання отриманих результатів під час розроблення тактики і стратегії протидії корупції.

Виклад основного матеріалу

У психології для пояснення корупції загалом і корупційної поведінки певних суб'єктів використовують низку теорій.

I. Відомий фахівець у боротьбі з корупцією Р. Клітгаард ще 1988 року представив формулу корупції: «*Corruption = Monopoly + Discretion – Accountability*», тобто «*Корупція = Монополія + Дискреція (свобода дій) – Відповідальність (підзвітність)*». На його думку, незалежно від того, чи є діяльність публічною, приватною чи некомерційною, чи здійснюватиметься вона в Уагадугу¹ чи Вашингтоні, людина, як правило, вдається до корупції, коли організація чи особа має монопольну владу над товаром чи послугою, має право вирішувати, хто і яким чином отримає цей товар чи послугу і не несе за це відповідальності (Klitgaard, 1998). Зазначена теорія має неоціненне значення щодо розуміння сутності корупції, оскільки вказує на окремі елементи, які її утворюють, і на які слід акцентувати увагу під час розробки відповідних заходів протидії корупції. Корупція насамперед існує там, де є монополія держави, яку реалізують органи законодавчої, виконавчої та судової влади. Тобто, влада породжує корупцію. А тому саме на ній слід акцентувати увагу під час протидії корупції. Водночас ініціатором значної частини корупційних дій є не представники влади, а члени суспільства, які самі звертаються з корупційними пропозиціями до представників державної влади, щоб зекономити час чи покращити якість отримання певної послуги, або й взагалі отримати незаконну послугу. Відтак

корупція ще є там, де члени суспільства ініціюють корупційну поведінку з боку представників влади.

Об'єктивним явищем є й свобода дій осіб, що володіють певною монополією. З одного боку, таку свободу дій обмежують чітким встановленням правил і закріпленням їх у нормативно-правових актах. З іншого боку, зовсім без дискреції теж неможливо, оскільки навіть у сучасному інформаційному суспільстві ще не існує достатніх механізмів, здатних в автоматизованому порядку замінити фізичних осіб, які володіють монополією на певні дії. Однак, безумовно, у правилах надання насамперед державних послуг необхідно закладати механізми, які максимально унеможливають вчинення корупційних дій. З цим пов'язаний останній компонент, який виділяє Р. Клітгаард – відповідальність (підзвітність). Саме вона дає можливість контролювати монопольні дії. Водночас її відсутність найбільше породжує корупцію. Для протидії корупції, обумовленої насамперед монополією та дискрецією, необхідна відповідальність (підзвітність). Тому й не дивно, що держави вживають низку заходів щодо розробки механізмів підзвітності фізичних та юридичних осіб, які володіють певною монополією, а також притягнення їх до різних видів юридичної відповідальності за корупційну поведінку. Там, де зазначені механізми працюють ефективно, – корупція в нормі, і навпаки, в тих державах, де такі механізми відсутні, недорозвинені або обтяжені штучно створеними перешкодами, – корупція процвітає.

Однак зазначена формула корупції Р. Клітгаарда не є універсальною. Адже одна частина службових осіб, які володіють певною монополією і свободою дій, перебуваючи в умовах, коли загроза притягнення їх до відповідальності мінімальна (з огляду на корупційну корозію усієї системи кримінальної юстиції та штучно створені перешкоди функціонування правоохоронної системи) вдається до корупційних дій, а інша – ні. Окрім того, вчений не розглядає інші компоненти корупції або фактори, що її породжують. Тому, очевидно, необхідно звернутися й до інших теорій, що пояснюють корупцію, насамперед, у сфері психології.

II. Корупційна поведінка певних індивідів, що має систематичний характер, може перетворитися на *психічну залежність* від неправомірної вигоди, яку в психології називають хабароманією. Це прагнення службової особи постійно одержувати неправомірну вигоду, що приносить задоволення (у разі позитивного результату) або пригнічення, чи психологічний дискомфорт (у разі негативного результату). Відтак, в особи виникає нагальна потреба в постійному одержанні неправомірної вигоди.

¹ Столиця Буркіна-Фасо.

За результатами досліджень вчені дійшли висновку, що отримання хабаря деякими особами набувало форми «хабароманії». Це відображалось в стійкій психологічній залежності, яка за своїми характеристиками аналогічна іншим залежностям. Хабароманія має ті ж характерні етапи, ті ж психічні процеси, які мають місце за інших залежностей. Якщо хабарник перестає брати «мзду», то часто виникає депресивний синдром, тобто синдром «відміни», коли через відсутність дози з'являється високий рівень тривожності, стан невдоволення. З іншого боку, настає стан ейфорії та радості, коли ця «доза» отримана (Garifullin, 2012). Хабароманія – це складна суперпозиція установки й психологічного контексту, в результаті якого утворюється таке неадекватне сприйняття корупційної угоди, за якого блокується страх покарання за злочин (Garifullin, 20123).

Водночас Р. Клітгаард свого часу висловлював дещо іншу позицію, зазначаючи, що корупція – це злочин розрахунку, а не пристрасть. Щоправда, є як святі, які протистоять усім спокусам, так і чесні чиновники, які протистоять більшості. Але коли хабарі великі, шанси бути спійманими невеликі, а штрафи, у випадку, якщо спіймають, мізерні, тому багато чиновників піддаються спокусі (Klitgaard, 1998).

Оцінюючи позицію Р. Клітгаарда та інших вчених, можна припустити, що одні індивіди, які вчиняють корупційні дії, можуть мати психічну залежність чи пристрасть до одержання неправомірної вигоди, а інші скоюють такі протиправні дії, покладаючись на чіткий розрахунок.

Д. Г. Михайленко з «хабароманією» пов'язує відсутність політичної волі протидіяти корупції (Mikhailenko, 2017), з чим, безумовно, варто погодитися. Хабароманія може дати часткову відповідь іноземним вченим, які слушно намагалися знайти пояснення, чому в Україні не вистачає політичної волі щодо розв'язання проблеми корупції (Khmelko, & Bonnal, 2019). Якщо навіть гіпотетично вона була в окремих керівників держави, то системна корупція не дає змоги її реалізувати взагалі чи бажаним чином, або ж суттєво перешкоджає цьому процесу. Частково це обумовлено психічною залежністю політиків від неправомірної вигоди.

Хабароманії сприяє відсутність в Україні ефективного механізму протидії корупції на найвищому рівні. Членам громадянського суспільства за останні п'ять років відомо багато випадків корупції у вищих ешелонах влади, що, як правило, завершуються або повним ігноруванням цих фактів правоохоронною системою, або гучним затриманням чи обранням запобіжних заходів. Однак важко назвати хоча б один справедливий вирок у таких справах.

III. Деякі вчені слушно пов'язують корупцію з *теорією зручності*. П. Готшалк представляє детермінанти злочину, що ґрунтуються на основі теорії зручності. У теорії зручності зазначено, що ступінь індивідуальної орієнтації на зручність визначає, наскільки добросовісна та високого соціального статусу людина в процесі своєї діяльності прийме рішення про порушення закону, коли альтернативні рішення є менш зручними. На думку вченого, більш напружений і жадібний фінансовий мотив, покращена організаційна можливість вчинення та приховування злочину та сильніша особиста готовність до девіантної поведінки впливають на масштаби злочинних намірів у сфері службової діяльності білих комірів (Gottschalk, 2019).

Безумовно, люди інколи вдаються до корупції, коли їм це зручно. Корупційні послуги в певних випадках дозволяють розв'язати проблеми, які в правомірному полі не вирішуються. Корупція надає можливість скоротити час, отримати більший прибуток, якісніші послуги, ухилитися від відповідальності тощо.

Водночас М. Залозна стверджує, що припущення стосовно того, що корупція трапляється через те, що девіантні індивіди вирішують порушити формальні правила задля особистої вигоди, багато в чому протилежні основним принципам соціальної психології, яка історично орієнтувалася на інтерактивні² детермінанти дії. Дослідниця стверджує, що значна частина корупції, особливо в незахідних суспільствах, є результатом групових процесів та взаємодій, а не проявом розрахунку на індивідуальному рівні. Тому вона закликає до соціально-психологічного вивчення взаємодії, що впливає на прийняття рішення вчинити корупційні дії, та вважає, що *символічний інтеракціонізм* пропонує особливо потужний інструмент для вивчення корупції в незахідних суспільствах (Zaloznaya, 2014).

Основним аргументом символічного інтеракціонізму є те, що, згідно з численними дослідженнями, зв'язок людей з правилами часто визначається культурною схемою, набутою у групах однолітків, сім'ях, організаціях та інших інтерактивних контекстах. Дослідження різних дисциплін показують, що суб'єкти формують свої переконання щодо дотримання правил за допомогою неформальних та формальних процесів соціалізації. Основна ідея символічного інтеракціонізму полягає в тому, що значення різних соціальних об'єктів узгоджуються колективно через символи, керовані враження та інтерактивні

² Interaction в перекладі з англійської означає «взаємодія». Тобто поняття «інтерактивний» означає такий, що розкриває взаємодію між об'єктами (її характер і ступінь).

підказки в групових контекстах. Саме через групову взаємодію окремі суб'єкти приходять до розуміння світу та їх ролі в ньому.

Тому, на думку М. Залозної, дивно й прикро, що цей напрям соціально-психологічних досліджень не стосується корупції безпосередньо. Незважаючи на безліч знань щодо контекстуальних та інтерактивних детермінант порушення правил, науковці продовжують прирівнювати корупцію до стратегічної, самозацікавленої поведінки, що ґрунтується на раціональному підході.

Соціальна психологія може дати багато корисного для обговорення глобальних відмінностей у корупції, якщо вчені відмовляться від припущень «аморального розрахунку» і замість цього зосередяться на змістовних детермінантах корупції та інтерактивних процесах, завдяки яким люди розвиваються та діляться сприятливими для корупції логічними схемами.

Більше того, культурно чутливе соціально-психологічне пояснення корупції є найбільш обґрунтованим проектом, оскільки інструменти, необхідні для такої діяльності, добре розвинені та доступні.

Інтеракціоністська соціальна психологія корупції може запропонувати високоефективну альтернативу політиці, заснованій на моделі «аморального розрахунку» корупції, яка не передбачає спроб змінити багатовікові національні культури. Оскільки цей підхід зосереджений на ситуаційних детермінантах виникнення та передачі сприятливих для корупції переконань, він може допомогти розробникам політики визначити контекстуальні характеристики інтерактивних моментів, які сприяють корупції. Ці характеристики, ймовірно, будуть набагато простішими для доступу та зміни, ніж сама корумпована поведінка (Zaloznaya, 2014).

Аналізуючи можливості концепції символічного інтеракціонізму в поясненні корупції, запропонованою М. Залозною, варто погодитися з тим, що певним чином особа, одержує навички корупційної поведінки в результаті взаємодії з іншими суб'єктами.

ІВ. К. Дюпюї та С. Несет стверджують, що традиційні теорії корупції часто базуються на припущенні про мотиви, які не завжди є правильними. Тому вони дослідили можливості альтернативної теоретичної парадигми для пояснення корупційної поведінки – *когнітивної психології* та виявили докази психологічного впливу влади, особистої вигоди та самоконтролю, неприйняття збитків і прийняття ризику, раціоналізації та емоцій на схильність до корупційних дій (Dupuy, & Neset, 2018).

На думку вчених, основні положення цієї теорії полягають у тому, що:

1. Люди, які мають владу, більш схильні до корупційних дій.

2. Люди більш схильні до корупції, коли вони намагаються одержати особисту вигоду, мають нижчий самоконтроль, усвідомлюють, що корупція спричинить лише непряму шкоду, і коли вони працюють в організаціях, де неетична поведінка не карається.

3. Люди, найімовірніше, будуть більше схильні до ризику, щоб компенсувати збитки, однак не схильні до ризику, щоб зберегти прибутки. Невизначеність, як правило, збільшить ймовірність корупційних дій.

4. Раціоналізаційні розповіді роблять корупцію прийнятнішою.

5. Такі емоції, як вина, можуть змусити людей діяти менш корупційно.

6. Для пом'якшення цих когнітивних впливів, практики повинні підтримувати заходи, які покращують потоки інформації щодо наслідків корупції, заохочують етичну поведінку та встановлюють основні стандарти доброчесності, а також покращують прийняття організаційних рішень.

7. Потрібні додаткові дослідження щодо того, як, які та коли конкретні когнітивні психологічні механізми роблять корупцію більш-менш вірогідною; соціальної психології корупції та взаємозв'язку соціальної та когнітивної психології; психологічного впливу корупції на осіб; тематичні дослідження політичних еліт (Dupuy, & Neset, 2018).

Використання положень когнітивної психології у протидії корупції дає можливість виявити певні корупціогенні чинники та причини корупції (наприклад, вибачальне чи схвальне ставлення до корупційної поведінки в певних організаціях), зосередити увагу на певних заходах з протидії корупції (як от зменшення потоку раціоналізаційних розповідей про корупцію).

В. Б. Ротштайн виокремлює *теорію кореляції корупції та довіри*, яка ґрунтується на припущенні, що, коли йдеться про формування уявлень щодо суспільної довіри, люди спираються на поведінку службових осіб, з якими їм доводилося стикатися. Оскільки неможливо знати заздалегідь, чи заслуговує на довіру «більшість членів суспільства», люди змушені покладатися на «неповну інформацію». Через те, що суспільну довіру можна інтерпретувати як моральну оцінку людьми суспільства, в якому вони живуть, дослідник вважає виправданим, що, вирішуючи питання щодо того, як можна довіряти іншим, люди оцінюють поведінку службових осіб як один із основних параметрів (Rothstein, 2011; Rothstein, 2013). В експериментальній теорії некооперативних ігор цей феномен відомий як

евристика. Тут ідеться про особливий рід ідей, які використовують люди в умовах браку інформації, коли їм необхідно вирішити, чи слід довіряти іншим людям, з якими вони змушені взаємодіяти (Ostrom, 2005).

Теорія кореляції корупції та довіри полягає в об'єднанні трьох взаємопов'язаних каузальних механізмів:

1. *Думка про державних службовців*. Якщо в суспільстві побутує думка про те, що чиновники є корумпованими, нечесними або такими, що не заслуговують на довіру, то громадяни будуть переконані в неможливості довіряти навіть тим людям, яким законом передбачено служити інтересам суспільства. З цього вони зроблять висновок, що іншим людям також не можна довіряти.

2. *Думка про людей загалом*. Громадяни будуть бачити, що більшість членів суспільства, в якому державні службовці вражені корупцією, змушені брати участь в корупційних та інших подібних практиках, щоб отримати те, що, як вони вважають, їм належить по праву. Таким чином, вони дійдуть висновку, що більшості інших людей не можна довіряти.

3. *Думка про себе*. Індивід дійде думки, що для того, щоб вижити в такому суспільстві, він також буде змушений вступати до корупційних та клієнтських практик. Таким чином, той факт, що сам індивід є тим, кому не можна довіряти, веде до того ж висновку, що і в першому, і в другому випадку, а саме, що більшості людей не можна довіряти (Rothstein, 2011; Rothstein, 2013).

VI. Виокремлюють також теорії «*principal-agent*» (*принципала-агента, головного агента, основного суб'єкта*) та «*колективних дій*».

Прихильники принципал-агентської моделі виходять з того, що до корупційних відносин вступають два основних наявних суб'єкти. Одного називають принципалом чи довірительом, іншого – агентом або виконавцем. Принципал й агент укладають свого роду контракт, відповідно до якого принципал формулює задачі, які повинен реалізувати агент; передає частину своїх ресурсів на виконання вказаних задач; встановлює винагороду за роботу; визначає санкції за порушення «контракту». Агент зі свого боку зобов'язаний забезпечити реалізацію поставлених завдань і раціонально використовувати довірені йому ресурси. Але найчастіше в умовах корупційних домовленостей агент стає корупціонером, поводить опортуністично, використовує ресурси принципала не для вирішення поставлених задач, а для реалізації перш за все власних інтересів (Levakin, Okhotskiy, Okhotskiy, & Shedi, 2018, p. 56).

Незважаючи на значні інвестиції в антикорупційну роботу протягом останніх

15 років, більшість системно корумпованих країн вважаються настільки ж корумпованими, як і до антикорупційних втручань. Усе більше авторів стверджують, що антикорупційні зусилля не спрацювали, оскільки вони були засновані на неадекватній теорії, що дозволяє припустити, що теорія колективних дій пропонує краще розуміння корупції, ніж теорія головного агента. Х. Маркетт та К. Пайфер стверджують, що обидві теорії насправді є цінними, але вони пропускають третю: корупція може виконувати важливі функції, вирішуючи складні проблеми, з якими стикаються люди, особливо у слабких інституційних умовах. Ефективних антикорупційних ініціатив важко досягти, оскільки вони часто потребують розуміння усіх трьох цих теорій.

1. Корупція як проблема головного агента. Теорія головного агента підкреслює роль розрахунків окремих осіб щодо того чи брати участь в корупції чи протидіяти їй, а також вплив прозорого моніторингу та санкцій на ці розрахунки й технічні проблеми моніторингу та покарання за корупційну поведінку.

2. Корупція як проблема колективних дій. Теорія колективних дій підкреслює актуальність індивідуальних рішень щодо групової динаміки, включаючи довіру до інших та (реальну чи сприйнятну) поведінку інших. Коли корупція розглядається як «нормальна», люди можуть бути менш готовими до утримання від корупційних дій або до перших кроків у реалізації санкцій чи реформ. Ця теорія висуває на перший план проблеми координації антикорупційних зусиль.

3. Корупція як вирішення проблем. Корупція іноді може бути способом вирішення глибоко вкорінених соціальних, структурних, економічних та політичних проблем. Антикорупційні заходи повинні враховувати функції, які може виконувати корупція, особливо у слабких інституційних умовах, та знайти альтернативні шляхи розв'язання реальних проблем, з якими стикаються люди задля успішності антикорупційної роботи (Marquette, & Peiffer, 2015).

Х. Маркетт та К. Пайфер стверджують, що заснований на теорії колективних дій підхід до корупції фактично доповнює підхід головного агента, а не суперечить йому. Однак теорія головного агента та колективних дій не враховують той факт, що корупція зберігається тому, що вона функціонує з метою вирішення проблеми (Marquette, & Peiffer, 2018). У відповідь на дослідження Х. Маркетт і К. Пайфер інші вчені – А. Перссон, Б. Ротштайн, Я. Теорелл стверджують, що хоча корупція може розв'язувати проблеми індивідуального рівня в коротко-терміновій перспективі, вона все ще є фактичною проблемою на загальному рівні. Інструменти, отримані з теорії принципала-агента, не вирішать

проблему колективної дії системної корупції, а еліти з найменшою ймовірністю будуть впроваджувати реформи (Persson, Rothstein, & Teorell, 2019).

Д. Карсон і М. М. Прадо пропонують перспективний підхід до розв'язання проблеми корупції як проблеми колективних дій під назвою «інституційна множинність». Структура колективних дій вказує на те, що одним із основних питань у боротьбі з корупцією є подолання проблеми колективних дій другого порядку: ті, хто перебуває на керівних постах і отримує зиск від наявного стану, як правило, не мають або майже не мають стимулів змінити правила гри. Концепція інституційної множинності пропонує можливу стратегію для подолання цих укорінених бар'єрів на шляху інституційних змін, оскільки вона не ґрунтується на прямому й різкому інституціональному переміщенні – заміні однієї інституції іншою. У короткостроковій перспективі інституційна множинність залишає недоторканими нинішні інститути й просто забезпечує альтернативні шляхи щодо досягнення тих самих чи аналогічних цілей.

Інституційна множинність може боротися з корупцією шляхом обмеження можливостей корупції (проактивна інституційна множинність) або шляхом збільшення ймовірності виявлення та покарання корупційної поведінки (реактивна інституційна множинність).

Приклади проактивної інституційної множинності для обмеження можливостей корупції передбачають усунення монополій у наданні послуг (Carson, & Prado, 2016). Наприклад, С. Роуз-Аккерман стверджувала, що кільком посадовим особам повинно бути надано право видавати певну ліцензію або надавати іншу послугу, щоб приватна сторона, яку один агент попросив дати хабар, могла просто звернутися до іншої, щоб чесно отримати послугу (Rose-Ackerman, 1978).

Інституційна множинність як реактивний інструмент боротьби з корупцією, своєю чергою, передбачає створення альтернативних напрямів, за допомогою яких влада може виявляти, розслідувати та карати корупцію. Можливість декількох установ контролювати, розслідувати й переслідувати адміністративні, цивільні та кримінальні звинувачення, засновані на підозрах або виявлених порушеннях, збільшує ймовірність того, що, залучені до корупції, притягуватимуться до відповідальності (Carson, & Prado, 2016).

Кожна позиція: корупція як проблема головного агента, корупція як проблема колективних дій та корупція як вирішення проблем – доповнює розуміння викликів, з якими стикаються

антикорупційні зусилля. У зв'язку з цим Х. Маркетт та К. Пайфер висловлюють такі міркування.

1. Ефективні антикорупційні ініціативи залежатимуть від контексту, а не теорій. Різні погляди на корупцію можуть бути найбільш корисними в конкретних умовах та обставинах. Наприклад, теорії, що базуються на принципах головного агента, таких як моніторинг, прозорість, і санкції можуть мати значний вплив в умовах, за яких корупція є відносно ізольованою, але за інших обставин вони можуть спричинити негативні наслідки, посилюючи уявлення громадськості про те, що корупція є всеохопною, ризикуючи викликати почуття «втоми від корупції» серед потенційних реформаторів.

2. Проблеми колективних дій іноді цілеспрямовано розробляються та підтримуються, щоб підірвати ефективність інституцій, спрямованих на боротьбу з корупцією.

3. Ефективні антикорупційні ініціативи повинні враховувати реальну політичну динаміку, яка лежить в основі корупції, а також враховувати сприйняття корупції як «нормальної», коли вона існує.

4. Усвідомлення функцій, які корупція виконує для тих, хто займається нею, та намагання запропонувати альтернативні рішення, імовірно, будуть важливими першими кроками для будь-якого ефективного антикорупційного втручання.

5. Для подолання корупції важливими є скоординовані дії коаліції реформаторів, а тому корисно розглянути, як може виникнути така коаліція: найактуальнішою проблемою колективних дій може бути не сама корупція, а формування сильної коаліції, яка може координувати зусилля щодо її подолання (Marquette, & Peiffer, 2015).

VII. Виокремлюють також теорію «морального розкладу», відповідно до якої існує когнітивний механізм, який переосмислює мораль в людині так, що моральна саморегуляція блокується або навіть не працює (Abraham, Suleeman, & Takwin, 2018). Люди, як правило, не бажають поводитися неетично (вчиняти корупційні дії) за винятком випадків, коли вони знаходять виправдання для своєї поведінки. Відбувається психологічний процес, який полягає в тому, що суб'єкти вважають, що ця поведінка, як і раніше, несе моральні цінності, наприклад, вона корисна для організації (Barsky, 2011).

Висновки

1. Незважаючи на те, що в сучасній психології спостерігається дефіцит досліджень стосовно проблем корупції, є чимало вчень (теорій, концепцій) щодо інтерпретації психологічних основ корупційної поведінки та заходів протидії їй. Серед них заслуговують на увагу:

1) теорія психічної залежності від неправомірної вигоди (хабароманія);

- 2) теорія зручності;
- 3) символічний інтеракціонізм;
- 4) когнітивна психологія;
- 5) теорія кореляції корупції та довіри;
- 6) теорія «принципала-агента»;
- 7) теорія «колективних дій»
- 8) теорія інституційної множинності;
- 9) теорія морального розкладу.

2. Недоліком сучасних підходів до пояснення корупції за допомогою психології є зазвичай їх однобічний характер: кожен дослідник, як правило, обґрунтовує одну теорію та заперечує другу або будь-які інші. Однак такий підхід є апіорі неправильним. Не можна сказати, що корупція пов'язана лише з психічною залежністю певних осіб від неправомірної вигоди або

виникає лише в результаті формування уявлень про суспільну довіру з поведінки корумпованих службових осіб, з якими доводилося стикатися, або існує винятково тому, що є зручним інструментом для розв'язання певних проблем.

3. Нині не існує універсальної теорії, яка надавала б можливість охопити усі детермінанти, які провокують корупцію. Кожна теорія зорієнтована здебільшого на певну категорію індивідів та/або певні різновиди ситуацій, які обумовлюють корупційну поведінку. Водночас зазначимо, що лише поєднання елементів різних вчень, які пояснюють корупційну поведінку, надасть можливість створити теорію, здатну найбільш оптимально та повно пояснити корупцію з погляду психології.

REFERENCES

- Abraham, J., Suleman, J., & Takwin, B. (2018). Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian Journal of Scientific Research*, 11(4), 587-604. doi: <https://doi.org/10.3923/ajsr.2018.587.604>.
- Agbo, A., & Iwundu, E. (2016). Corruption as a Propensity: Personality and Motivational Determinants Among Nigerians. *The Journal of Psychology*, 150(4), 502-526. doi: 10.1080/00223980.2015.1107523.
- Barsky, A. (2011). Investigating the Effects of Moral Disengagement and Participation on Unethical Work Behavior. *Journal of Business Ethics*, 104(1), 59-75. doi: 10.1007/s10551-011-0889-7.
- Carson, L.D., & Prado, M.M. (2016). Using institutional multiplicity to address corruption as a collective action problem: Lessons from the Brazilian case. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 62, 56-65. doi: <https://doi.org/10.1016/j.qref.2016.07.009>.
- Dupuy, K. & Neset, S. (2018). The cognitive psychology of corruption. *Micro-level explanations for unethical behavior*, 4(2). Retrieved from <https://www.u4.no/publications/the-cognitive-psychology-of-corruption>.
- Garifullin, R.R. (2012). Vziatkomanii kak odna iz prichin vziatochnichestva: psikhologicheskii analiz (psikhologicheskie i psikhoterapevticheskie podkhody k probleme vziatochnichestva i vziatkomanii) [Bribery as one of the reasons for bribery: psychological analysis (psychological and psychotherapeutic approaches to the problem of bribery and bribery)]. *Aktualnye problemy ekonomiki i prava, Actual problems of economics and law*, 4(24). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/vzяткомания-как-одна-из-причин-взятничества-психологический-анализ-психологические-и-психотерапевтические-подходы-к-проблеме-взятничества-и-взяткомании> [in Russian].
- Garifullin, R.R. (2013). Osobennosti lichnosti vziatkomanika [Characteristics of a bribe-taker personality]. *Aktualnye problemy ekonomiki i prava, Actual problems of economics and law*, 4(28), 20-24 [in Russian].
- Gottschalk, P. (2019). Theory of Convenience: Determinants of White-Collar Crime Intention. *Deviant Behavior*, 1-9. doi: 10.1080/01639625.2019.1624101.
- Hawthorne, O.E., & Magu, S. (2018). *Corruption scandals and their global impacts*. O.E. Hawthorne, S. Magu (Eds.). Routledge. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315142722>.
- Julián, M., & Bonavía, T. (2017). Aproximaciones Psicosociales a la Corrupción: Una Revisión Teórica. *Revista Colombiana de Psicología*, 26(2), 231-243. doi: <http://dx.doi.org/10.15446/rp.v26n2.59353>.
- Kazmirenko, L.I., & Kudermyna, O.I. (2018). Teoretyko-metodolohichni pidkhody do doslidzhennya koruptsii yak psykholohichnoho fenomenu [Theoretical and methodological approaches to the study of corruption as a psychological phenomenon]. *Yurydychna psykholohiia, Legal psychology*, 2(23), 9-19. doi: <https://doi.org/10.33270/03182302> [in Ukrainian].
- Khmelko, I., & Bonnal, M. (2019). Corruption and Legislatures: Exploring Perceptions of Ukrainian Legislators. *Public Integrity*, 1-16. doi: 10.1080/10999922.2019.1596724.
- Klitgaard, R. (1998). International Cooperation against Corruption. *Finance & Development*, 3-5. Retrieved from <https://www.imf.org/external/Pubs/FT/fandd/1998/03/pdf/klitgaard.pdf>.
- Levakin, I.V., Okhotskiy, E.V., Okhotskiy, I.E., & Shedi, M.V. (2018). *Protivodeystvie korruptsii [Counteracting Corruption]*. E.V. Okhotskiy (Eds.) (3rd ed.). Moscow: Iurayt [in Russian].
- Marquette, H., & Peiffer, C. (2015). *Corruption and collective action' Developmental Leadership Program*. University of Birmingham. Retrieved from <https://www.u4.no/publications/corruption-and-collective-action.pdf>.
- Marquette, H., & Peiffer, C. (2018). Grappling with the "real politics" of systemic corruption: Theoretical debates versus "real-world" functions. *Governance*, 31(3), 499-514. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12311>.
- Mykhailenko, D.H. (2017). *Protydiia koruptsiinym zlochynam zasobamy kryminalnoho prava: kontseptualni osnovy [Criminal law enforcement: a conceptual framework]*. Odesa: Helvetyka [in Ukrainian].
- Nathanson, S. (2013). Why good government matters. *Crime, Law and Social Change*, 1(60), 107-114. doi: <https://doi.org/10.1007/s10611-013-9438-x>.

- Ostrom, E. (2005). *Understanding Institutional Diversity*. Princeton; Oxford: Princeton University Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/j.ctt7s7wm>. doi: 10.2307/j.ctt7s7wm.
- Persson, A., Rothstein, B., & Teorell, J. (2019). Getting the basic nature of systemic corruption right: A reply to Marquette and Peiffer. *Governance*. 32(4), 799-810. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12403>.
- Rabl, T. (2019). *Korruption aus der Perspektive der Psychologie*. P. Graeff, J. Grieger (Hrsg.). Was ist Korruption? Begriffe, Grundlagen und Perspektiven gesellschaftswissenschaftlicher Korruptionsforschung. doi: <https://doi.org/10.5771/9783845289847-77>.
- Rose-Ackerman, S. (1978). *Corruption: A study in political economy*. New York: Academic Press.
- Rothstein, B. (2011). *The Quality of Government: Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective*. Chicago, IL: University of Chicago Press. doi: 10.7208/chicago/9780226729589.001.0001.
- Rothstein, B. (2013). Corruption and Social Trust: Why the Fish Rots from the Head Down. *Social Research*, 4(80), 1009-1032.
- Seligson, M.A. (2002). The impact of corruption on regime legitimacy: A comparative study of four Latin American countries. *The Journal of Politics*, 64(2), 408-433. doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2508.00132>.
- Zaloznaya, M. (2014). The social psychology of corruption: Why it does not exist and why it should. *Sociology Compass*, 8(2), 187-202. doi: <https://doi.org/10.1111/soc4.12120>.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Abraham J., Suleeman J., Takwin B. Psychological mechanism of corruption: A comprehensive review. *Asian Journal of Scientific Research*. 2018. No. 11(4). P. 587–604. doi: <https://doi.org/10.3923/ajsr.2018.587.604>.
- Agbo A., Iwundu, E. Corruption as a Propensity: Personality and Motivational Determinants Among Nigerians. *The Journal of Psychology*. 2016. No. 150 (4). P. 502–526. doi: 10.1080/00223980.2015.1107523.
- Barsky A. Investigating the Effects of Moral Disengagement and Participation on Unethical Work Behavior. *Journal of Business Ethics*. 2011. No. 104 (1). P. 59–75. doi: 10.1007/s10551-011-0889-7.
- Carson L. D., Prado M. M. Using institutional multiplicity to address corruption as a collective action problem: Lessons from the Brazilian case. *The Quarterly Review of Economics and Finance*. 2016 No. 62. P. 56–65. doi: <https://doi.org/10.1016/j.qref.2016.07.009>.
- Dupuy K., Neset S. The cognitive psychology of corruption. *Micro-level explanations for unethical behavior*. 2018. No. 4 (2). URL: <https://www.u4.no/publications/the-cognitive-psychology-of-corruption>.
- Гарифуллин Р. Р. Взяткомания как одна из причин взяточничества: психологический анализ (психологические и психотерапевтические подходы к проблеме взяточничества и взяточномании). *Актуальные проблемы экономики и права*. 2012. № 4 (24). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vzyatkomaniya-kak-odna-iz-prichin-vzyatochnichestva-psihologicheskii-analiz-psihologicheskie-i-psihoterapevticheskie-podhody-k>.
- Гарифуллин Р. Р. Особенности личности взяточмана. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2013. № 4 (28). С. 20–24.
- Gottschalk P. Theory of Convenience: Determinants of White-Collar Crime Intention. *Deviant Behavior*. 2019. P. 1–9. doi: 10.1080/01639625.2019.1624101.
- Hawthorne O. E., Magu S. Corruption scandals and their global impacts / Edited by O. E. Hawthorne, S. Magu, Routledge, 2018. 274 p. doi: <https://doi.org/10.4324/9781315142722>.
- Julián M., Bonavía T. Aproximaciones Psicosociales a la Corrupción: Una Revisión Teórica. *Revista Colombiana de Psicología*. 2017. No. 26 (2). P. 231–243. doi: <http://dx.doi.org/10.15446/rcp.v26n2.59353>.
- Казміренко Л. І., Кудерміна О. І. Теоретико-методологічні підходи до дослідження корупції як психологічного феномену. *Юридична психологія*. 2018. № 2 (23). С. 9–19. doi: <https://doi.org/10.33270/03182302>.
- Khmelko I., Bonnal M. Corruption and Legislatures: Exploring Perceptions of Ukrainian Legislators. *Public Integrity*. 2019. P. 1–16. doi: 10.1080/10999922.2019.1596724.
- Klitgaard R. International Cooperation against Corruption. *Finance & Development*. 1998. P. 3–5. URL: <https://www.imf.org/external/Pubs/FT/fandd/1998/03/pdf/klitgaar.pdf>.
- Левакин И. В., Охотский Е. В., Охотский И. Е., Шедий М. В. Противодействие коррупции : учебник / под общ. ред. Е. В. Охотского. 3-е изд. М. : Юрайт, 2018. 427 с.
- Marquette H., Peiffer C. Corruption and collective action' Developmental Leadership Program. University of Birmingham. 2015. URL: <https://www.u4.no/publications/corruption-and-collective-action.pdf>.
- Marquette H., Peiffer C. Grappling with the «real politics» of systemic corruption: Theoretical debates versus «real-world» functions. *Governance*. 2018. No. 31(3). P. 499–514. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12311>.
- Михайленко Д. Г. Протидія корупційним злочинам засобами кримінального права: концептуальні основи : монографія. Одеса : Гельветика, 2017. 582 с.
- Nathanson S. Why good government matters. *Crime, Law and Social Change*. 2013. No. 1 (60). P. 107–114. doi: <https://doi.org/10.1007/s10611-013-9438-x>.
- Ostrom E. *Understanding Institutional Diversity*. Princeton ; Oxford : Princeton University Press, 2005. 355 p. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt7s7wm>. doi: 10.2307/j.ctt7s7wm.
- Persson A., Rothstein B., Teorell J. Getting the basic nature of systemic corruption right: A reply to Marquette and Peiffer. *Governance*. 2019. No. 32 (4). P. 799–810. doi: <https://doi.org/10.1111/gove.12403>.

- Rabl T. Korruption aus der Perspektive der Psychologie / P. Graeff, J. Grieger (Hrsg.). Was ist Korruption? Begriffe, Grundlagen und Perspektiven gesellschaftswissenschaftlicher Korruptionsforschung. 2019. P. 77–102. doi: <https://doi.org/10.5771/9783845289847-77>.
- Rose-Ackerman S. Corruption: A study in political economy. New York : Academic Press, 1978. 258 p.
- Rothstein B. The Quality of Government: Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective. Chicago, IL : University of Chicago Press, 2011. doi: 10.7208/chicago/9780226729589.001.0001.
- Rothstein B. Corruption and Social Trust: Why the Fish Rots from the Head Down. *Social Research*. 2013. No. 4. Vol. 80. P. 1009–1032.
- Seligson M. A. The impact of corruption on regime legitimacy: A comparative study of four Latin American countries. *The Journal of Politics*. 2002. No. 64 (2). P. 408–433. doi: <https://doi.org/10.1111/1468-2508.00132>.
- Zaloznaya M. The social psychology of corruption: Why it does not exist and why it should. *Sociology Compass*. 2014. No. 8 (2). P. 187–202. doi: <https://doi.org/10.1111/soc4.12120>.

Стаття надійшла до редколегії 14.08.2019

Vozniuk A. – Doctor of Law, Associate Professor, Head of the Scientific Laboratory on the Problems Combating Crime of the Educational and Research Institute No. 1 of the National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3352-5626>

Psychological Theories of Explanation of Corruption

The **purpose** of this article is to explore the potential use of different psychological theories in explaining corrupt behavior in further use of the results obtained in the development of tactics and strategy of counteraction of corruption. **Methodology** is a set of scientific methods, namely: terminology, systematic and structural, formal-logical, comparative-legal. Theoretical grounds of research include the works of foreign scientists, which take up some of the theory and concepts of interpreting psychological foundations of corruption and measures to counter it. The **scientific novelty** of the article lies in the fact that it has systematized and analyzed the advantages, disadvantages and the capabilities of a single modern theories and concepts that explain corrupt behavior and formulated the need for the formation of a comprehensive theory able to cover the various determinants that cause this negative social phenomenon. According to the results of the conducted research, have been formulated the following **conclusions**: 1) the existence of the doctrine (theories, concepts) of the interpretation of the psychological bases of corruption behavior and measures to counter it (the theory of psychic dependence on undue benefit (bribery), the theory of convenience, symbolic interactionism, cognitive psychology, the theory of correlation of corruption, theory of the "principal-agent", "collective action" theory, institutional multiplicity theory, moral decay theory; 2) the disadvantages of modern approaches to explaining corruption through psychology (their one-sided nature: each researcher usually justifies one theory and denies the other or any other); 3) the need to combine elements of different doctrines that explain corruption behavior and to create a theory capable of explaining corruption most optimally and fully from psychological point of view.

Keywords: corruption; psychological theory; cognitive psychology; social psychology; psychological mechanism of corruption; bribery; symbolic interactionism; institutional multiplicity; counteracting corruption.